

The Encounter of Iranian Jews with Muslims in the Age of Conquests

Fatemeh Abbasi^{*}, Hashem Aghajari^{}**

Amir Hossein Hatami^{*}**

Abstract

Jews have historically been one of the scattered religious minorities in Iran. The history of the presence of Jews in Iran dates back to the Babylonian, Achaemenid and Median captivity. Throughout this long history, Jews have always been affected by the living conditions in Iran and, despite their small numbers, have been influential in the social, economic and religious life of the Iranian people. Meanwhile, one of the turning points in the history of Iranian Jews is the era of conquests and the rule of Muslim Arabs. With this in mind, this research attempts to examine the type of encounter between Iranian Jews and the conquering Muslims, as well as their socio-economic life during the era of conquests. According to the research findings, despite the existing mistrust between Muslim Arabs and Jews, there was no violent confrontation between the two groups, and Jews at this time in different regions chose a combination of compromise and isolation, depending on the conditions and location. The Jews, as the Ahl e Ketab, lived a comfortable life among Muslims during this period, and although they had some social and religious restrictions, they were provided with a much more favorable economic environment

* Master's degree in History of Islamic Iran, Imam Khomeini International University,
fatemehabbasi1418@gmail.com

** Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran,
Iran, h_aghajari@yahoo.com

*** Associate Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Imam Khomeini International
University, Qazvin, Iran (Corresponding Author), hatami@hum.ikiu.ac.ir

Date received: 11/01/2025, Date of acceptance: 24/05/2025

than in ancient times. In a way, they experienced a period of "commercial revolution" at this time.

Keywords: Jews, Age of Conquests, Iran, Ahl e Ketab, Trade.

Introduction

The Age of Conquests is considered one of the most important turning points in Iranian history. Although there is no consensus among researchers about the time and place of the Age of conquests, in general, as far as Iranian history is concerned, the period between 13 AH and about a century after that can be called the Age of Conquests in Iranian history. This era and its developments and consequences caused major changes in various political, social, economic and religious spheres of Iranian society. However, not all social and religious groups and strata living in the lands of historical Iran reacted equally to the conquests. One of the religious minorities scattered in Iran were the Jews. Of course, the history of the lives of the Jews of Iran is not separate from the history of the Jewish people in other parts of the world. The eventful and turbulent history of the Jewish people throughout the world has always been accompanied by migration and exile. This issue goes back more to the story of the exile of the Jews of Palestine to Babylon. The event of the exile of the Jews from Palestine to Babylon at the beginning of the 6th century BC was one of the turning points in the history of the followers of this Abrahamic religion. In fact, this exile created a new experience for the Jews that continued until the following centuries. It was during this exile that the Jews were scattered in different lands of historical Iran. Jewish migrations into the historical lands of Iran from the banks of the Tigris and Euphrates to beyond the Jaxartes and Oxus rivers led to the formation of urban and rural Jewish settlements, some of which later, during the Islamic period, took on the title of "Judea" and gradually acquired an Iranian identity.

Materials & Methods

Based on the nature and objectives of the present study, analytical and descriptive methods have been used. In this study, on the one hand, to collect data, we referred to the main texts and sources related to the subject, and on the other hand, to examine the related analyses, we referred to the published research of researchers. Finally, by simultaneously examining the existing data and analyses, we tried to reach the results of the study.

Discussion & Results

In light of what has been said, this research attempts to analyze the socio-economic life of the Iranian Jewish minority at this time, while simultaneously examining the confrontation between the conquering Arabs and their conquests. Therefore, the main question of the research is: How did the Jews of Iran react to the Muslim conquerors? And what was their socio-economic and religious life like during the conquests? The main hypothesis of the research is that during the era of conquests, the Jews adopted a combination of compromise and isolation, depending on the conditions and location, which was mainly focused on accepting the supremacy of the Muslim Arabs and cooperating and making peace with them. But more importantly, the beginning of the era of conquests and the subsequent geographical expansion of the Islamic world, although it brought social and religious restrictions for the Jews as the People of the Book, provided them with a much more favorable economic environment than in the ancient period. In such a way that they experienced a period of "commercial revolution" at this time.

Conclusion

The results of this article's research show that the events of the era of conquests in Iran not only did not have a negative impact on the economic and social life of Iranian Jews, but also provided a more favorable environment for them. As members of the *Zemme*, they were subject to restrictions in Islamic society, and paying the *Jizya* distinguished them from the body of Islamic society. But in return, the Islamic government was obliged to protect their lives and property and provide the basis for their economic activities. From this perspective, the Jews in the era of conquests, considering the conditions and geographical location, adopted a kind of compromise accompanied by isolation in the face of the conquering Arabs. The Arab conquerors also maintained greater control over Jewish communities by retaining Jewish religious leaders and elites in their previous positions. As long as these Jews were not involved in military or political matters, they had almost no restrictions on their economic activities. It was also found in a comparative approach that the Jews of Iran during the era of conquests and afterwards experienced a life of far greater comfort and security than their co-religionists in Europe. As long as they adhered to the terms of peace and *Zemme* treaties, the Arab conquerors usually also showed their adherence to them. Finally, a comparison of the dispersion of Jewish communities during the Sasanian period and the era of conquests, as well as the

second and third centuries AH, clearly indicated the continuity of the social and economic life of these communities and even their growth and expansion. Jews continued to live in almost the same cities and regions as they had at the end of the Sasanian period during the Age of Conquests. Furthermore, the geographical expansion and integration of the Islamic Caliphate provided them with the crucial opportunity to engage in international trade with much greater ease.

Bibliography

- Ali Beigi, Hossein, Bahrami, Ruhollah, (2019), "The Positions of the Jews of Iraq and the Levant in Facing the Attack of the Muslim Arabs", *Research Journal of the History of Islamic Civilization*, no 1, Year 53, pp. 55-72. [in Persian]
- Attali, Jacques, (2012), *Jews, the World and Money: An Economic History of the Jewish People*, translated by Ali Asghar Sarhadi, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Baladzari, Ahmad bin Yahya, (2019), *Fotuh Al-boldan*, translated by Mohammad Tawakol, Tehran: Mahris. [in Persian]
- Bosworth, Edmund Clifford, (1999), *History of Sistan (From the Arrival of the Tazyans to the Rise of the Saffarid State)*, translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Boyle, John Andrew, (2010), *History of Iran: From the Seleucids to the Collapse of the Sasanian Empire*, compiled by Ehsan Yarshater; translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir, vol. 3. [in Persian]
- Christensen, Arthur, (1972), *Iran under the Sassanids*, translated by Rashid Yasemi, Tehran: Ibn Sina. [in Persian]
- Cident, Daniel, (1979), *Jezya in Islam*, translated by Mohammad Ali Movahed, Tehran: Kharazmi [in Persian]
- Cohen Mark R. (2017), *Maimonides and the Merchants: Jewish Law and Society in the Medieval Islamic World*, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press
- Cohen, Mark. R (2013), *The "Golden Age" of Jewish-Muslim Relations: Myth and Reality*, <https://assets.press.princeton.edu/chapters/p10098.pdf>
- Dhahabi, Shams al-Din Muhammad, (1419), *Tazkerah al-Hufaz*, Beirut: Dar al-Kutub al-Alimeh
- Eschpöler, Barthold, (1998), *History of Iran in the Early Islamic Centuries*, translated by: Abdoljavad Falaturi, Tehran: Scientific and Cultural.[in Persian]
- Estakhri, Abu Ishaq Ibrahim, (1966), *Masalek va Mamalek*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Translation and Publishing Company. [in Persian]
- Hamwi, Yaqut bin Abdullah, (1399), *Mojam al-Boldan*, Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi, part five.
- Hanbali, Mujiraldin, (1368), *Al-Ans al-Jalil be Tarikh Al-Quds and Al-Khalil*, Qom: Razi's Manifesto

165 Abstract

- Hodud Al-Alam men Al-Maqreb ela Al-Mashreq, (1983), edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Tahouri Library. [in Persian]
- Ibn al-Faqih, Ahmad ibn Muhammad, (1960), A brief translation of the Alboldan: the part related to Iran, translated by H. Masoud; researched by Mohammad Reza Hakimi, Tehran: Iranian Culture Foundation. [in Persian]
- Ibn A'tham Kufi, Abu Muhammad Ahmad, (1380), Al-Futuh, translated by Muhammad bin Ahmad Mustofi Haravi: Scientific and Cultural Publications [in Persian]
- Ibn Athir, Ali ibn Muhammad, (1370), Tarikh al-Kamil, translated by Seyyed Mohammad Hossein Rouhani, Tehran: Asatir [in Persian]
- Ibn Hajar Asqlani, Ahmad Ibn Ali, (n. d), Al-Esabih fi Tammiz Al-Sahabah, Beirut: Dar al-Fakr [in Persian]
- Ibn Hawqal, Muhammad, (1345), Surat Al-arz, translated by Jafar Shoar, Tehran: Iranian Cultural Foundation[in Persian]
- Ibn Khuraddhabeh, Abul-Qasim Ubaidullah ibn Abdullah, (1992), Al-Masalik wa al-Mamalik, translated by Saeed Khakrand; with an introduction by Andre Mikel, Tehran: Institute for Historical Studies and Publications of the Heritage of Nations.[in Persian]
- Isfahani, Abu Naeem, (1377), Dhikr Akhbar Isfahan, translated by Noorollah Kasaei, Tehran: Soroush [in Persian]
- Jahshiyari, Abu Abdullah Muhammad ibn Abdus, (1408), Al-Wozara va Al-kottab, Beirut, Dar al-Fikr [in Persian]
- Lajavardi, Fatemeh, (1988), "Iran" in the Great Islamic Encyclopedia, under the supervision of Kazem Mousavi Bojnourdi, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, Vol. 10. [in Persian]
- Lecker, Michael, (2012) "the Jewish Reaction to the Islamic conquests", in Dynamics in the History of Religions between Asia and Europe(ed.) Volkhard krech, Marion steinicke, (177-190), Liden.
- Leder, S., (1987) "The Attitude of the Jews and their role towards the Arab-Islamic conquest", in Adnan al-Bakht, M., (ed.), The Fourth International Conference on the History of Bilad al-Sham, University of Jordan, al-Yarmuk University
- Levy, Habib, (1955), History of the Jews of Iran, Tehran: Yehud Abrokhim Bookstore, Vol. 1. [in Persian]
- Mafroukhi, Fazl bin Saada, (2006), Mahasen e Isfahan, translated by Hossein bin Mohammad Avi; with the help of Abbas Iqbal Ashtiani, Isfahan: Municipality Cultural and Recreational Organization. [in Persian]
- Maqdisi, Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad, (1982), Ahsan Al-taqasim fi Maarefat Al-aqalim, translated by Alinaghi Monzavi, Tehran: Iranian Authors and Translators Company, vol. 2, 1. [in Persian]
- Mavardi, Ali Mohammad, (2012), Ahkam Al-soltaniya, translated by Hossein Saberi, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]

- Metz, Adam, (1983), *Islamic Civilization in the Fourth Century AH*, Alireza Zakavoti Qaragazloo, Tehran: Amirkabir. [in Persian]
- Miskawayh, Abu Ali, (1980), *Tajarib aAl-omam*, translated by Imami and Manzavi, Vol. 1, Tehran: Soroush [in Persian]
- Mostafavi, Ali Asghar, (1980), *Jewish Iranians*, in collaboration with Atusa Mostafavi, Tehran: Bamdad. [in Persian]
- Naraghi, Hassan, (1966), *Social History of Kashan*, Tehran: Institute of Social Studies and Research, University of Tehran. [in Persian]
- Negahban, Ezzatollah, (2005), *Susa or the oldest urban center in the world*, Tehran: Sobhan Noor Publishing - in cooperation with the Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization. [in Persian]
- Paktchi, Ahmad, (2019), "Dheamian", in the *Great Islamic Encyclopedia*, under the supervision of Mohammad Kazem Mousavi-Bojnoordi, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, Vol. 24. [in Persian]
- Petrushevsky, Ilya Pavlovich, (1984), *Islam in Iran – From the Hijra to the End of the Ninth Century AH*, translated by Karim Keshavarz, Tehran: Payam. [in Persian]
- Qaragozlou, Gholamhossein, (1994), *Hegmataneh to Hamedan: The Story of Centuries in Our Oldest City*, Tehran: Iqbal. [in Persian]
- Qazvini, Zakaria bin Muhammad, (1992), *Translation of the Athar of Al-Bilad and Akhbar al-Ibad*, translated by Mohammad Murad Abdol-Rahman; edited by Mohammad Shahmoradi, Tehran: University of Tehran, vol. 2, 1. [in Persian]
- Qushairi Neyshaburi, Muslim ibn Hajjaj, (1972), *Sahih*, Beirut, Dara Ehayya al-Turahat al-Arabi
- Rabinowitz, L. (1945). *The Routes of the Radanites*. *The Jewish Quarterly Review*, New Series, 35(3), 251-280
- Rios, M., & Adiv, N. (2010). *Geographies of Diaspora: A Review*. [S.L]. Davis, CA: UC Davis Center for Regional Change
- Sarshar, Hooman, (2008), *Children of Esther - A collection of articles about the history and life of Jews in Iran*, translated by Mehrnaz Nasrieh, Tehran: Karang. [in Persian]
- Sarshar, Houman. (2014), *The Jews of Iran: the history, religion, and culture of a community in the Islamic World*. London: I.B. TAURIS
- Shahrestani, Abul-Fath Muhammad ibn Abdul-Karim, (1983), *Tozih Al-Millal (Translation of the Book of Al-Millal and Al-Nihal)*, translated by Mustafa ibn Khaliqdad Hashemi Abbasi; edited by Mohammad Reza Jalali Na'ini, Tehran: Iqbal, vol. 2, 1. [in Persian]
- Shipman, Klaus, (2005), *Fundamentals of Sasanian History*, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Farzan Rooz Publications. [in Persian]
- Tabari, Muhammad ibn Jarir, (1352), *Tarikh al-Rasul wa al-Muluk (Tabari's History)*, translated by Abul-Qasim Payandeh, Tehran: Asatir
- Tajpour, Mohammad Ali, (1965), *History of the Two Religious Minorities of Judaism and Christianity in Iran*, Tehran: Farahani Press Institute. [in Persian]

167 Abstract

- Todolaei, Benjamin, (2002), *Travelogue of Rabbi Benjamin Todolaei*, translated by Mahvash Nategh; edited by Nasser Pourpirar, Tehran: Karang. [in Persian]
- Virinder S. Karla, Riminder Kaur & Hohn Hutnyk. (2005). *Diaspora & Hybridity*. London: Sage Publication Ltd
- Yaqoubi, Ahmad bin Ishaq, (1968), *Al-Buldan*, translated by: Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Translation and Publishing House. [in Persian]
- Yaqubi, Ahmad bin Ishaq, (2003), *History of Yaqubi*, translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Publications, Vol. 2,1. [in Persian]
- Zarrinkoob, Abdolhossein, (1957), *Two Centuries of Silence (The Story of the Events and Historical Situations of Iran in the First Two Centuries of Islam from the Arab Invasion to the Emergence of the Taheri State)*, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Zarrinkoob, Abdolhossein, (2016), *Karnameh Islam*, Tehran: Amirkabir [in Persian]
- Zelabi, Negar, (2011), "The Population Concentration of Jews in Iranian Cities; From the Seljuk Era to the Mongol Invasion", *Social History Research; Institute for Humanities and Cultural Studies*, no 1, Year 1, pp. 25-40. [in Persian]

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات

فاطمه عباسی*

سیدهاشم آقاجری**، امیرحسین حاتمی***

چکیده

یهودیان در طول تاریخ یکی از اقلیت‌های مذهبی پراکنده در ایران، بودند. پیشینه حضور یهودیان در ایران به دوره اسارت بابلی، هخامنشیان و مادها می‌رسد. یهودیان در این تاریخ طولانی، همواره متأثر از شرایط زندگی در ایران و همچنین به رغم شمار اندک، در حیات اجتماعی، اقتصادی و دینی مردم ایران تأثیرگذار بوده‌اند. در این میان یکی از نقاط عطف در تاریخ یهودیان ایران، عصر فتوحات و حاکمیت اعراب مسلمان است. با این وصف در این پژوهش تلاش می‌گردد نوع مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان فاتح و نیز حیات اجتماعی - اقتصادی آنان در عصر فتوحات مورد بررسی قرار گیرد. بر اساس یافته‌های پژوهش به رغم بدبینی‌های موجود میان اعراب مسلمان و یهودیان، برخورد خشونت‌باری میان این دو گروه صورت نگرفت و یهودیان در این زمان در مناطق مختلف با توجه به شرایط و موقعیت مکانی، ترکیبی از سازش و انزوا را برگزیدند. یهودیان به عنوان اهل کتاب، در بیشتر مواقع در این دوره در میان مسلمانان زندگی همراه با آسایشی داشتند و گرچه از نظر اجتماعی و دینی محدودیت‌هایی داشتند، اما از نظر اقتصادی فضای بسیار مساعدتری نسبت به دوره باستان برای آنان فراهم شد. به نحوی که آنها در این زمان، یک دوره «انقلاب تجاری» را تجربه نمودند.

کلیدواژه‌ها: یهودیان، عصر فتوحات، ایران، اهل کتاب، تجارت.

* کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، fatemehabbasi1418@gmail.com

** دانشیار تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، h_aghajari@yahoo.com

*** دانشیار تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)، hatami@hum.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۳

۱. مقدمه

عصر فتوحات یکی از مهمترین نقاط عطف در تاریخ ایران به شمار می‌آید. اگرچه درباره حدود زمانی و مکانی عصر فتوحات اتفاق نظری میان پژوهشگران وجود ندارد، اما به طور کلی تا آنجا که به تاریخ ایران مربوط می‌شود دوره زمانی میان سال ۱۳ هجری تا حدود یک سده پس از آن را می‌توان عصر فتوحات در تاریخ ایران نامید. این عصر و تحولات و پیامدهای آن موجب دگرگونی‌های بزرگی در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی جامعه ایرانی شد. اما همه اقشار و گروه‌های اجتماعی و مذهبی ساکن در سرزمین‌های ایران تاریخی واکنش یکسانی به فتوحات نشان ندادند. یکی از اقلیت‌های مذهبی پراکنده در ایران، یهودیان بودند. البته تاریخ زندگی یهودیان ایران جدا از تاریخ قوم یهود در دیگر نقاط جهان نیست. تاریخ پرحادثه و پرفراز و نشیب قوم یهود در سراسر جهان، همواره با مهاجرت و تبعید همراه بوده است. این مساله هم بیشتر به داستان تبعید یهودیان فلسطین به بابل بر می‌گردد. رویداد تبعید یهودیان از فلسطین به بابل در ابتدای سده ششم پیش از میلاد، یکی از نقاط عطف در تاریخ پیروان این دین ابراهیمی بوده است. در واقع این تبعید تجربه‌ای تازه برای یهودیان رقم زد که تا قرن‌های بعد ادامه داشت. در جریان همین تبعید بود که یهودیان در سرزمین‌های مختلف ایران تاریخی پراکنده شدند. مهاجرت‌های یهودیان به داخل سرزمین‌های تاریخی ایران از سواحل دجله و فرات تا آن سوی جیحون و سیحون سبب تشکیل کانون‌های شهری و روستایی یهودی‌نشین گردید که بعدها در دوره اسلامی برخی از آنان عنوان «یهودیه» به خود گرفتند و به تدریج هویت ایرانی یافتند. با وصف آنچه گفته شد در این پژوهش تلاش می‌شود همزمان با بررسی مواجهه اعراب فاتح با اقلیت یهودی ایرانی، حیات اجتماعی - اقتصادی آنان در این زمان مورد تحلیل قرار گیرد. بنابراین پرسش اصلی تحقیق آن است که یهودیان ایران نسبت به فاتحان مسلمان چه واکنش نشان دادند؟ و حیات اجتماعی - اقتصادی و مذهبی آنان در عصر فتوحات چگونه بوده است؟ پیشفرض اصلی تحقیق نیز آن است که یهودیان در عصر فتوحات با توجه به شرایط و موقعیت مکانی، ترکیبی از سازش و انزوا را اختیار کردند که عمدتاً معطوف بود به پذیرش سیادت اعراب مسلمان و همکاری و صلح با آنان. اما مهمتر از آن اینکه آغاز عصر فتوحات و سپس گسترش جغرافیای جهان اسلام، گرچه از نظر اجتماعی و دینی محدودیت‌هایی برای یهودیان به عنوان اهل کتاب، به همراه داشت، اما از

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات (فاطمه عباسی و دیگران) ۱۷۱

نظر اقتصادی فضای بسیار مساعدتری نسبت به دوره باستان برای آنان فراهم نمود. به نحوی که آنها در این زمان، یک دوره «انقلاب تجاری» را تجربه نمودند.

۲. پیشینه پژوهش

عمده پژوهش‌هایی که درباره یهودیان ایران نگاشته شده، دوره زمانی قبل و بعد از عصر فتوحات را در برمی‌گیرند. اما برخی تحقیقات در این زمینه اشاراتی به موضوع مورد نظر این مقاله دارد. برای نمونه سیدزهریر اخترجعفری در پایان‌نامه خود با عنوان «مناسبات مسلمانان و یهودیان از رحلت پیامبر (ص) تا سقوط امویان» بر وضعیت یهودیان در شبه‌جزیره عربستان و مناسبات آنان با اعراب متمرکز بوده است. منیژه شیخی نیز در پایان‌نامه خود با عنوان «وضعیت و نقش اهل ذمه در اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی عصر اول عباسی» بیشتر بر یهودیان خارج از حوزه جغرافیایی ایران تمرکز داشته است. همچنین اکبر کاظم‌زاده در پایان‌نامه خود با عنوان «وضعیت عمومی اقلیت‌های دینی (مسیحیان، یهودیان، زرتشتیان و صابئیان) در دوره آل بویه» اشارات بسیار مختصر و پراکنده‌ای به عصر فتوحات دارد. هومن سرشار هم در کتاب «فرزندان استر: مجموعه مقالاتی درباره تاریخ و زندگی یهودیان در ایران» اشاراتی کوتاه به حیات یهودیان ایران در عصر فتوحات دارد. حبیب لوی در اثر مفصل و سه جلدی تاریخ یهود در ایران توضیحات گذری در مورد بازه زمانی مورد نظر این مقاله داده است. تمرکز اصلی حسین علی‌بیگی و روح‌اله بهرامی در مقاله «مواضع یهودیان عراق و شامات در مواجهه با حمله اعراب مسلمان» بر یهودیان شام و بین‌النهرین است و اشاره‌ای به یهودیان داخل ایران ننموده‌اند. میخائیل لکر نیز در مقاله «The Jewish Reaction to the Islamic Conquests» صرفاً به یهودیان شام پرداخته و توجهی بر یهودیان ایران نداشته است. استفان لدر هم به همین ترتیب در مقاله «The Attitude of the Jews and their role towards the Arab-Islamic conquest» بر نگرش یهودیان شام و بین‌النهرین نسبت به فتوحات اعراب معطوف بوده است.

۳. موضع‌نگاری استقرار یهودیان ایران در آستانه فتوحات

پراکندگی جغرافیایی (Diaspora)^۱ یهودیان همواره جزئی از تاریخ این قوم بوده است. حضور و اقامت آنان در ایران تاریخی نیز از همین منظر قابل بررسی است. مهاجرت این

اقلیت قومی - مذهبی به ایران بر اساس شواهد مختلف دست‌کم به سده هشتم پیش از میلاد می‌رسد (sarshar, 2014: 1) این استقرار در سده‌های بعد ادامه یافت به گونه‌ای که در دوره ساسانیان و در آستانه فتوحات در جای‌جای ایران شاهد سکونت یهودیان هستیم. پروانه پورشریعی در پژوهش خود در باب الگوی اسکان یهودیان در دوره باستان متأخر، به این نتیجه رسیده است که بر اساس اطلاعات مهمی که در مورد استقرار یهودیان در ماد باستان، خوزستان، آذربایجان، ارمنستان، کردستان، گیلان، طبرستان و خراسان در دست داریم، تمرکز استقرار یهودیان ایرانی در فلات ایران عمدتاً در امتداد مسیر شمالی تجارت (که از کرانه‌های جنوبی رشته کوه‌های البرز می‌گذشت) بوده است نه در مسیر تجارت جنوبی که از خوزستان به فارس می‌رسید و در این منطقه منشعب می‌شد. بر اساس این الگو حلوان، همدان، اصفهان، ری، گرگان، مرو و جوزجانان از مهمترین کانون‌های استقرار یهودیان بوده است.^۲ (sarshar, 2014: 18-1)

با این حال در منابع مختلف، پراکندگی نسبتاً وسیع‌تری از این الگو را شاهدیم. از مهم‌ترین مناطق یهودی‌نشین در این زمان در بین‌النهرین، نصیبین بود. حضور یهودیان در این منطقه حتی قبل از ساسانیان نیز وجود داشته است. (تودولایی، ۱۳۸۰: ۹۳) در واقع از زمانی که بخت‌النصر، یهودیان را به اسارت گرفت، به طایفه یهودیان در بین‌النهرین و بابل افزوده شد، و در درون سرحدات ساسانی، دهکده‌های یهودی بیشتر در منطقه بین‌النهرین قرار داشت و اینان در رشته‌های تجارت و صناعت و فلاحات مشغول به کار شدند. (کریستن‌سن، ۱۳۵۱: ۵۴؛ سرشار، ۱۳۸۷: ۴۳) بنا به گزارش یعقوبی، یهودیانی که بخت‌النصر به سرزمین بابل کوچ داد، هجده هزار نفر بودند و پادشاه آنها یحنیا پسر یهوایم بود، و یهودیان عراق از همین گروه هستند. (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۷۸/۱)

تیسفون و نواحی آن نیز شاهد سکونت یهودیان بود. وجود یک مدرسه عالی یهودی در قرن سوم در این شهر گویای حضور یهود در این منطقه است. اکثر ساکنان ماحوزا، در حومه تیسفون هم یهودی بودند (لوی، ۱۳۳۹: ۲/۲۴۴). زمانی که یزدگرد اول، دختر رئیس گالوطا از طایفه یهودی به نام شوشندخت را به همسری گرفت، محل استقرار یهودی‌های تبعیدی در ماحوزا بود، ولی بعد از مدتی حله بر کران فرات، شهر مرکزی یهودیان عراق شد. (بویل، ۱۳۸۹: ۳/۶۱۱) در حله ده هزار خانوار یهودی وجود داشته است. (تودولایی، ۱۳۸۰: ۱۰۸) از دیگر نقاط مهم یهودی‌نشین منطقه داغستان بود که در عصر ساسانی تعداد آنان به هزاران نفر می‌رسیده است. (لوی، ۱۳۳۴: ۱۸۹/۱)

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات (فاطمه عباسی و دیگران) ۱۷۳

یهودیان صرفاً در غرب ایران ساکن نبودند. در شرق ایران در خراسان و در قسمت‌هایی از افغانستان چون زرنگ و بست نیز شاهد حضور آنان هستیم. جمعیت یهود در هرات، غزنه و بلخ نیز به تجارت و بازرگانی مشغول بودند. کتیبه‌های یهودی - فارسی تنگ آژائو در کوه‌های شرق هرات و نیز گزارش‌های طبقات ناصری جوزجانی به پیوستگی‌های یهودیان با نخستین سرکردگان دودمان شنسبانی غور اشاره دارد و نشان دهنده حضور یهودیان در منطقه هرات است. (باسورث، ۱۳۷۰: ۳۲) یهودیان سمرقند و بخارا نیز خود را از بنی اسرائیل و ایرانی تلقی می‌کردند و به زبان ایرانی نیز تکلم می‌کنند. (لوی، ۱۳۳۴: ۱۸۹/۱) در خیوه، شهری بزرگ و تجاری بر کناره رود جیحون هم یک منطقه یهودی نشین وجود داشت. (تودولایی، ۱۳۸۰: ۱۲۷)

در دماوند، گیلان و طبرستان هم مراکز اقامت یهودیان وجود داشت. یهودیان این مناطق عمدتاً از اسیران آشور بودند. (تودولایی، ۱۳۸۰: ۸۹، ۱۲۲ و ۱۲۶؛ لوی، ۱۳۳۴: ۲۰۱/۱) در حومه ایالت طبرستان، در گرگان هم عده‌ای از یهودیان در ساکن بودند (سرشار، ۱۳۸۷: ۴۳).

از دیگر نقاط مهم یهودی‌نشین همدان بود. یهودیان این منطقه از نسل تبعیدیان دوره بخت‌النصر بودند. (فراگوزلو، ۱۳۷۳: ۵۷۶ - ۵۷۵) وجود سردابه‌ای که گفته شده گورگاه، استرمردخای است، مهمترین قرینه اسکان دیرینه یهودیان در همدان است. به گزارش تودولایی در این شهر بزرگ پنجاه هزار خانواده یهودی مستقرگشته بودند (تودولایی، ۱۳۸۰: ۱۲۶)

فارس از دیگر مناطقی بود که یهودیان در آن مستقرگشتند. این یهودیان که در اواخر عهد ساسانیان تعدادی از هم نژادانشان از قلمرو بیزانس نیز به آنها ملحق شدند، در بلاد فارس، سیراف و دریای هند به تجارت مشغول شدند. به گزارش ابن حوقل در اواخر عصر ساسانی در این بلاد یهود و نصاری و زردشتیان ساکن بودند و حضور یهودیان کمتر از نصارا است. (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۵۹) آمار این یهودیان به ده هزار خانواده می‌رسید. (تودولایی، ۱۳۸۰: ۱۲۶)

اصفهان نیز از دیگر نقاط مهم در ایران است گروه بزرگی از یهودیان تبعیدی عصر بخت‌النصر در آنجا اسکان یافتند و منزلگاه‌هایی ساختند. (ابن الفقیه، ۱۳۴۹: ۹۸) این کوچ‌نشینان در یک یا دو میلی جی قرار داشتند و نام آن منطقه را یهودیه گذاشتند. این منطقه یهودی‌نشین توسط شاپور دوم ساسانی توسعه داده شد (لوی، ۱۳۳۹: ۲۴۸/۲-۲۴۷) و

بیشتر ساکنان آن «به فلاحت و زراعت و کاشتن درخت پرداختند» (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۱۰) در دوره یزدگرد اول، بنا به درخواست شوشندخت، همسر او، یهودیان بیشتری اجازه سکونت در این منطقه را دریافت کردند و باتوجه به زاد و ولد، بر یهودیان این منطقه افزوده شد. (سرشار، ۱۳۸۷: ۴۴) یهودیه اصفهان بزرگترین و مهمترین کانون یهودیه‌نشین در ایران بود. (برای آگاهی بیشتر بنگرید به مافروخی، ۱۳۸۵: ۳۹؛ حدودالعالم من المشرق الی المغرب، ۱۴۰: ۱۳۶۲؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۶۴) به گزارش تودولایی در هنگام فتوحات تقریباً پانزده هزار خانواده یهودی در آن زندگی می‌کردند. (تودولایی، ۱۳۸۰: ۱۲۶)

بخش کثیری از یهودیان ایران در منطقه شوش نیز زندگی می‌کردند. اینان از حدود قرن هشتم میلادی، به سبک دوران ساسانی در منطقه تپه شوش در بخش‌های آپادانا و شهرک سلطنتی زندگی می‌کردند؛ و شهر شوش، شهر مورد علاقه یهودیان حتی پس از تصرف این منطقه توسط مسلمین بود که یهودیان برای زیارت مقبره دانیال نبی به این مکان مسافرت می‌کردند. دانشگاه گندی‌شاپور نقش مهمی در جذب اقلیت‌ها از جمله یهودیان و مسیحیان داشت (نگهبان، ۱۳۸۴: ۳۷۵-۳۷۴؛ شییمان، ۱۳۸۴: ۹۷؛ سرشار، ۱۳۸۷: ۳۳) در سده‌های نخستین اسلامی در منطقه یهودی‌نشین شوش هفت هزار خانواده یهودی زندگی می‌کردند. (تودولایی، ۱۳۸۰: ۱۱۸)

۴. یهودیان و فتوحات اعراب مسلمان

در متون و منابع اصلی عصر فتوحات داده‌های بسیار اندکی پیرامون نوع مواجهه اعراب فاتح با مسلمانان وجود دارد. اما آنچه مسلم است اینکه مهمترین مؤلفه مؤثر در این مواجهه، مفهوم «اهل ذمه» یا «اهل کتاب» است. در واقع مسلمانان فاتح بر بنیاد همین مفهوم مناسباتشان را با اقلیت‌های دینی تنظیم می‌کردند. مرجع و منبع اصلی در مورد اهل کتاب، قرآن است که جمعاً سی و یک بار در نه سوره بدان اشاره شده است. در درجه اول مقصود از اهل کتاب در آیات قرآن، یهودیان و مسیحیان‌اند که پیامبر و کتاب آسمانی بر آنها نازل شده است. در مراحل بعدی صابئین و زرتشتیان نیز در زمره اهل کتاب قرار گرفتند (بنگرید به شهرستانی، ۱۳۶۲: ۲۸۹/۱؛ ماوردی، ۱۳۹۱: ۲۹۶) بدین‌سان «دین‌هایی که ذمت‌پذیر هستند عبارت‌اند از: یهود، نصارا، مجوس و صابیان». (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۹/۱)

اما در اصطلاح فقهی، ذمه قرارداد دائمی میان حاکم اسلامی و کافران اهل کتاب است که با پذیرفتن احکام اسلامی دارالاسلام و التزام به مقررات خاص و پرداخت جزیه، تحت

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات (فاطمه عباسی و دیگران) ۱۷۵

حمایت حاکمیت اسلامی قرار می‌گرفتند. بر اساس این قرارداد دولت اسلامی به اینان اجازه می‌دهد تا از آیین خودشان پیروی کنند و مناسک دینی خود را به جا بیاورند، البته گاهی با محدودیت‌هایی هم مواجه می‌شوند ولی آزادی شخصی و اموال آنان تضمین شده است. (پاکتچی، ۱۳۹۸: ۲۴/۴۴۸) بر مبنای نظر ماوردی بر زمامدار مسلمان واجب است که جزیه را بر اهل کتاب که از زمین هستند وضع نماید. فرمانروای مسلمانان در قبال اهل کتاب که جزیه پرداخت می‌کنند باید به دو وظیفه مهم پایبند باشد: نخست اینکه جلوی هر نوع تعرض و تحقیری که نسبت به آنان می‌شود را بگیرد و در ثانی به حمایت و دفاع از اهل کتاب و اهل ذمه بپردازد. (ماوردی، ۱۳۹۱: ۲۹۵)

بر مبنای این قرارداد، اهل ذمه از سایر مسلمانان متمایز می‌شدند و موظف به رعایت شروطی از جمله بدگویی نکردن از پیامبر اسلام، یاری نرساندن به دشمنان اسلام (اهل الحرب) و گمراه نکردن مسلمانان بودند. در طول زمان شروط دیگر نیز نظیر پوشیدن لباس مخصوص، سوار نشدن بر اسب و حمل نکردن اسلحه، به صدا در نیاموردن ناقوس و تلاوت نکردن کتب مقدس با صدای بلند به شروط نخستین اضافه شد. همچنین آنان باید حکومت عرب را به رسمیت بشناسند و مالیاتی را که قبلاً می‌پرداختند، بپردازند (سی دنت، ۱۳۵۸: ۱۰۱). طبق این معاهده و همه معاهدات صلح دیگر اهل کتاب در ابتدا به هیچ وجه مجبور به قبول اسلام نمی‌شدند، چنانکه یهودیان بی‌شک در قلمرو اسلام راحت‌تر و مرفه‌تر بودند تا سایر قلمروها. (زرین کوب، ۱۳۹۵: ۱۲).

گذشته از این، دو گروه خاص ذمی به دلیل سیاست عمل‌گرایانه و واقع‌بینانه حاکمان تازه، نسبتاً از مصائب فتوحات در امان ماندند. نخست رهبران جوامع دینی که جایگاه خود را حفظ کردند. اعراب که نمی‌توانستند و یا نخواستند در زندگی روزمره جوامع غیراسلامی که خودمختاری و رهبری خود را حفظ کردند، مداخله کنند، از طریق رهبری موجود، این جوامع را به طور مؤثر کنترل می‌کردند. دوم، مقامات ایالتی ذمی بودند که مناصب خود را حفظ کردند. مسلمانان نظام مالیاتی ساسانیان و بیزانسی‌ها را به زبان اصلی خود حفظ کردند و از این رو اعضای دولت‌های پیشین اعم از یهودی، مسیحی یا زرتشتی در کار خود باقی ماندند. (Lecker, 2012: 188) بدین ترتیب مواجهه مسلمانان فاتح با یهودیان را می‌بایست در همین چارچوب تحلیل کرد.

همانگونه که گفته شد، در دوره ساسانیان در منطقه عراق و بین‌النهرین مراکز یهودی‌نشین وجود داشت. بنابراین بدیهی بود که نخستین مواجهه فاتحان عرب با یهودیان

ایران در این منطقه صورت گیرد. در دوره خلافت ابوبکر عراق نخستین منطقه‌ای بود که ابوبکر به آنجا لشکر کشید. در این زمان به رغم اینکه حضور یهودیان در این مناطق قابل ملاحظه بود، اما در اکثر منابع سخنی از مواجهه یهودیان با فاتحان عرب در میان نیست. گزارش ابن‌خردادبه در مورد اشتغال یهودیان به تجارت و تردد در دجله و فرات و اقامتشان در منطقه اُبله هم به بعد از حمله اعراب مربوط است. (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۴۵-۱۴۶) با این حال در این دوره ظاهراً اعمالی بر علیه یهودیان صورت نگرفت، و ابوبکر رخصت برخوردارهای نامناسب را با اهل ذمه نداد. (لوی، ۱۳۳۹: ۲/۳۲۳)

از مجموع داده‌های اندکی که در دست است به نظر می‌رسد یهودیان له یا علیه مسلمانان موضع نگرفتند و منتظر نتیجه نبردهای ایرانیان با اعراب بودند. در همین ایام ابوبکر فوت کرد و عمر به خلافت رسید. براساس گزارش برخی منابع، مفاد پیمان‌نامه خلیفه دوم با یهودیان بیت‌المقدس، مبنای سیاست خلفای بعدی (اموی و عباسی) در تعامل با یهودیان در مناطق دیگر قرار گرفت بود. در زمان فتح بیت‌المقدس، ساکنان این شهر مشروط به بستن پیمان‌نامه با شخص خلیفه، حاضر به مصالحه و تسلیم شهر به مسلمانان شدند. (حنبل، ۱۳۶۸: ۱/۱۲۶)

بدین صورت در دوره خلافت عمر، نسبت به یهودیان سیاست متفاوتی اتخاذ شد، به طوری که در بین‌النهرین نسبت به «روش گالوتا»، رئیس یهودیان ایران با عطفوت برخورد شد، ولی در برخی مناطق چون حجاز، با آنکه به امر پیامبر (ص) می‌توانستند با دادن جزیه در آن منطقه اقامت گزینند، آنان به کلی بیرون رانده شدند. (لوی، ۱۳۳۹: ۲/۳۲۳) خلیفه عمر به رئیس یهودیان ساکن در بین‌النهرین که تعداد آنان به ۹۰ هزار نفر در شهر انبار می‌رسید، امتیاز عنوان بزرگ «گاون» را بخشید. (همان: ۲/۳۲۵) با این حال تمام قسمت‌های شمالی بین‌النهرین تا موصل به تسخیر عرب‌ها درآمد؛ مناطقی که بیشتر افراد آن غیرایرانی اعم از یهودیان و مسیحیان بودند و از مغلوب شدن ایرانیها ناراحت نبودند و این مسئله هم در پیروزی اعراب بی‌تاثیر نبوده است. (شیپمان، ۱۳۸۴: ۸۲)

اما با توجه به اینکه مهمترین کانون یهودی‌نشین ایران، یهودیه اصفهان بود، مواجهه اعراب با یهودیان آنجا، گویای چگونگی مواجهه آنان با یهودیان دیگر ساکن ایران باشد. فتح یهودیه اصفهان بین سال‌های ۱۹ تا ۲۴ ه.ق روی داده است. ابونعیم اصفهانی آن را سال ۲۰ هجری (ابونعیم، ۱۳۷۷: ۱۳۵) و طبری در سال ۲۱ هجری (طبری، ۱۳۵۲: ۵/۱۹۶) نوشته است. بر مبنای گزارش‌های تاریخی عمر بن خطاب به ابوموسی اشعری نوشت که با

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات (فاطمه عباسی و دیگران) ۱۷۷

سپاهی به اصفهان لشکر بکشد، ابوموسی، عبدالله بن بدیل را به آنجا فرستاد، وی پس از نبردی منطقه جی را به صلح فتح کرد؛ بر آن شرط که مردمان آن دیار جزیه پردازند. (ابن الفقیه، ۱۳۴۹: ۹۷؛ ابن اثیر، ۱۳۷۰: ۴/ ۱۵۲۰-۱۵۲۱) سپس اخنف بن قیس به یهودیه فرستاد و او نیز با ساکنان آن منطقه به همان شرط و پیمان صلح کرد. (بلاذری، ۱۳۹۸: ۳۵۵) بنابراین در جریان فتح، اصفهان بعد از چند برخورد مختصر، با شرایط صلح تسلیم می شود و مردم اصفهان ذمی می شوند «مگر سی تن از مردم اصفهان ... که رهسپار کرمان شدند» (طبری، ۱۳۵۲: ۱۹۷-۱۹۹). بر مبنای متن صلح نامه «اهالی اصفهان و حومه آن تا زمانی که جزیه پرداخت می نمایند، درامانند و باید در هر سال به اندازه توانایی خود، از طرف افراد بالغ به والی خود جزیه پرداخت نمایند» (ابن اعثم کوفی، ۱۳۸۰: ۲۵۶).

از این گزارش ها استنباط می شود که یهودیه نیز به صلح فتح و یهودیان با پذیرش متن صلح نامه، ذمی شدند. بر مبنای گزارش بلاذری، عبدالله بن بدیل، پس از مختصری نبرد، جی را فتح کرد و اخنف بن قیس را به یهودیه فرستاد و اهالی یهودیه همان طور که مردم جی صلح کرده بودند و با همان شرایط، تن به صلح دادند (بلاذری، ۱۳۹۸: ۳۵۵). مضمون این قرارداد صلح مانند بسیاری از این گونه عهدنامه ها، آزادی اعمال دینی ساکنان یهودی را تضمین می کرد و آزادی شخصی و مذهبی و اموال ایشان را تأمین می نمود. مردم محل نیز به دولت عرب و مسلمانان تعهد کردند تا سالیانه جزیه و عوارضی را پردازند. (پطروشفسکی، ۱۳۶۳: ۴۳) به گزارش ماوردی اکثر یهودیان ایران در احکام جزیه و پرداخت آن با یکدیگر یکسان بودند. (ماوردی، ۱۳۹۱: ۲۹۶) اما متز در تحلیل خود توضیح می دهد که برای جزیه مبلغ معین تعیین نشده و متناسب با وضعیت افرادی که جزیه می دادند تغییر می نمود. (متز، ۱۳۶۲: ۵۳/۱-۵۲)

البته هرچند اهل ذمه در حمایت مسلمانان بودند، اما در مواردی محدودیت هایی آنان را در بر می گرفت. اهل ذمه و بخصوص یهودیان در جامعه اسلامی باید با پوشیدن غیار و بستن زنار، پوششی متفاوت از مسلمانان می داشتند به طوریکه با بستن تکه پارچه ای زردرنگ بر دوش، خودشان از مسلمانان مجزا باشند. اینان در اوایل فتح اسلام، برپیشانی خودشان داغ می نهادند و با بستن گستی شناخته می شدند (زرین کوب، ۱۳۳۶: ۲۹۶-۲۹۵) یهودیان حتی در قرن دوم هجری کلاه هایی دراز شبیه به منار بر سر می گذاشتند. (متز، ۱۳۶۲: ۶۴/۱)

گرچه بسیاری از این شروط میان اهل کتاب مشترک بود، اما یهودیان با توجه به ویژگی‌های خاص جوامع یهودی، از یک جنبه از دیگر گروه‌های اهل کتاب متمایز بودند. در واقع به نظر می‌رسد قرآن نسبت به سایر اهل کتاب، دید چندان مثبتی نسبت به این قوم ندارد و آن‌ها را دارای اوصافی مانند رباخواری (سوره نساء: ۱۶۰-۱۶۱)، زشتی رفتار (سوره مایده: ۷۷-۸۰)، سرپیچی از احکام الهی و دشمنی با مسلمانان و غیره می‌داند. با توجه به خصلت‌های یهودیان در مال‌اندوزی و رباخواری و توجه به کارهایی نظیر شراب‌فروشی، همواره در سرزمین‌های اسلامی مورد تمسخر و تحقیر بودند و محدودیت‌های اعمال شده از سوی اکثریت مسلمانان جامعه باعث شد آنان در بیشتر شهرهای اسلامی - البته نه همه شهرها - در محلات مخصوصی به سر برند. همین مسأله سبب شد جدا افتادگی یهودیه‌ها از بافت اصلی شهرهای همجوار در عصر اسلامی تثبیت شود.

در همین زمینه میخائیل لکر قاعده‌ای کلی را یادآور می‌شود که تجاوز، خشونت و بردگی، معمولاً همراه با هر نوع فتح و ظفری است و فتوحات اسلامی قرن هفتم را نیز نمی‌توان از این قاعده مستثنی دانست. او برخی شواهد مقایسه‌ای از خشونت جنگ‌های داخلی مسلمانان که در همان عصر فتوحات رخ داد، نظیر واقعه «حرّه» را مثال می‌زند که گزارش‌ها در مورد جنایات سپاهیان اموی غیرقابل انکار است. بنابراین فرض بر این است که در عصر فتوحات جوامع محلی غیرمسلمان از همه فرقه‌ها بویژه یهودیان در وضعیتی مخاطره‌آمیز بودند. (Lecker, 2012: 178-179)

با این حال، مارک کوهن در پژوهش خود، مقایسه دیگری ذکر می‌کند. او با رویکردی تطبیقی پنج مؤلفه مهم مرتبط با هم را مشخص می‌کند و در نهایت نتیجه می‌گیرد که خشونت ضدیهودی در جهان اسلام در عصر فتوحات و پس از آن بسیار کمتر از اروپا بوده است. از نظر او خشونت، در وهله اول، به انحصار مذهبی مرتبط بود. از نظر تاریخی، انحصار مذهبی هم در اسلام و هم در مسیحیت وجود داشت. اما خشونت ضدیهودی در جهان مسیحیت بارزتر بود، زیرا در آنجا تضاد دینی ذاتی با یهودیت وجود داشت. دومین مؤلفه، وضعیت حقوقی است. یعنی وجود یک قانون خاص برای یهودیان و تکامل نظامی از حقوق مالکیت که کاملاً برای یهودیان محدودکننده بود. سومین مؤلفه مربوط به شرایط اقتصادی بود که در آن یهودیان از منظر کسب امتیازات اقتصادی کاملاً به حاشیه رانده می‌شدند. مؤلفه چهارم طرد اجتماعی بود که مرتباً رتبه یهودیان را در نظم اجتماعی سلسله

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات (فاطمه عباسی و دیگران) ۱۷۹

مراتبی می‌کاست. در نهایت، رشد نوعی «ناسیونالیسم» قرون وسطایی و ظهور روحیه صلیبی که به تقویت «دیگری» یهودی و طرد نهایی یهودیان کمک کرد (Cohen, 2013: 31) از نظرگاه کوهن در جهان اسلام، عوامل فوق، شدت و بروز بسیار کمتری داشت. انحصار دینی با تعدد ادیان غیراسلامی، عمدتاً یهودی، مسیحی و زرتشتی تعدیل می‌شد. خود قرآن با همه زبان تندش که به یهودیان اشاره می‌کند، هسته نوعی پلورالیسم دینی را در خود داشت. آیه قرآنی «لا اکراه فی الدین» (سوره ۲/۲۵۶) به این معنا فهمیده شد که غیرمسلمانان نباید به زور اسلام آورند. علاوه بر این، به عنوان «اهل کتاب»، یهودیان اجازه داشتند در جوامع خودمختار خود با امنیت زندگی کنند و توسعه پیدا کنند. از نظر قانونی، آنان تحت حفاظت حکومت اسلامی قرار داشتند. در ازای امنیت، آزادی مذهب و خودمختاری جمعی، قرآن آنها را موظف کرده بود که مالیات سالانه بپردازند. آنها همچنین از نظر تئوری مشمول مقرراتی بودند که محدودیت‌هایی را برای رفتار آنها ایجاد می‌کرد. عبادتگاه‌های جدید ساخته نمی‌شد و عبادتگاه‌های قدیمی را نمی‌شد تعمیر کرد. قرار بود در حضور مسلمانان متواضعانه عمل کنند. از آنها خواسته می‌شد که خود را با نوعی پوشش از مسلمانان متمایز کنند. (Ibid: 32-31) البته بدیهی است یهودیان و اهل ذمه، فقط تا زمانی تحمل می‌شدند که جایگاه خود را در سلسله مراتب قدرت می‌دانستند و هیچ فعالیت سیاسی و نظامی نداشتند. (Lecker, 2012: 189)

بر همین اساس است که حبیب لوی نظر مثبتی در این زمینه دارد:

ظهور اسلام در ایران برای اقلیت‌هایی که در ایران حضور داشتند به ویژه یهودیان تأثیراتی بر جای گذارد، از جمله اینکه برای بسیاری از آنان مفید بوده است، و برای ادامه حیات یهودیان و به خصوص ایمان آنان که وحدانیت است، تأثیر مفید و نیکو داشته و حتی تبلیغ اسلام میان طبقات جاهل و خاتمه دادن به بت‌پرستی و ایجاد اجرای عدالت و ایمان و ترس از خدا از آرزوهای مهم یهودیان در برخی نواحی بوده است، و یهودیان یکی از عوامل اصلی ترقی لشکریان اسلام بودند، و اینان آزادی و آسایش خودشان را در پیروزی اسلام می‌دانستند. (لوی، ۱۳۳۹: ۳۱۱/۲ - ۳۱۲).

تداوم کانون‌های یهودی‌نشین در دوره اسلامی و حتی رشد و گسترش آنها مؤید نظر کوهن و لوی است. با توجه به موضع‌نگاری یهودیان ایران قبل از اسلام، بررسی کانون‌های یهودی‌نشین در دوره اسلامی نمایشگر استمرار حیات نسبتاً آرام فعال یهودیان است. برای نمونه از کانون‌های اولیه و مناطق بسیار مهم یهودی‌نشین ایران اسلامی، محله یهودیه در

اصفهان بود. به گزارش یاقوت حموی اصفهان، شهری عظیم، آباد و پر جمعیت و بازرگانی است؛ و به شهر یهودیان معروف است. (حموی، ۱۳۹۹ق: ۴۵۴/۵) اصفهان بر دو بخش است. این دو بخش یکی یهودیه نامیده شده و دیگری شهرستان و هر دو بخش باهم متفاوت هستند، و یهودیه وسیع تر است. (ابن خردادبه، ۱۳۷۱؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۰۶-۱۰۵) این شهر منزلگاه اولیه یهودیان است، بیشتر اهالی آن عجم‌اند و از اشراف و دهقانان هستند. (یعقوبی، ۱۳۴۷: ۵۰)

از دیگر مناطق مهم یهودی‌نشین، که خودشان را قدیمی‌ترین جامعه یهود ایران معرفی می‌کردند، یهودیان کاشان‌اند. حتی از دوره‌های پیش از اسلام تا کنون یک اقلیت یهودی در این منطقه ساکن بودند که افزایش و کاهش آنها به اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی منطقه بستگی داشت. کاشان از هنگامی که روحانیانی از بیت المقدس به این منطقه آمدند، از مراکز مهم یهود ایران محسوب می‌شد. و حتی کاشان را اورشلیم کوچک می‌نامیدند و بسیاری از عالمان سایر شهرها از علمای کاشان رخصت رهبری امور یهودیان را می‌گرفتند. این وضعیت در دوره اسلامی نیز استمرار یافت (نراقی، ۱۳۴۵: ۱۰-۱۱)

منطقه شوش، اهواز و شوشتر از مناطق بسیار مهم یهودی‌نشین در خوزستان بوده است. وجود مقابر بسیاری در خوزستان به نام پیامبران و بزرگان بنی اسرائیل همچون بارگاه دانیال پیامبر که از اهمیت ویژه ای برخوردار است و نشان از حضور گسترده یهودیان در این منطقه بوده است و این مناطق از کانونهای یهودیان در هنگام ورود به ایران محسوب شده است. (ذیلابی، ۱۳۹۰: ۳۳) یهودیان فارس، از پر جمعیت‌ترین اقلیت، از لحاظ جمعیت بعد از مجوس و نصاری بودند. البته محله یازدهم شیراز یهودی‌نشین بود. این منطقه از کانونهای اصلی دیگر یهودیان بوده است که حضور فعالی در آن داشتند. (همان، ۳۵) یکی دیگر از مکان‌های اولیه که یهودیان بعد از رانده شدن از بیت المقدس واردگشتند، این منطقه خراسان است. یهودیان در دوره اسلامی نیز نسبت به دیگر اقلیتها، در خراسان و مناطق اطراف آن بسیار بودند. در یهودیه جوزجان که از شهرهای مهم است، مسلمانان و یهودیان در کنار همدیگر زندگی می‌کردند و پراکنده و متمایز از هم نبودند (همان، ۳۶-۳۵) همچنین مناطق کابل، هرات، جرجان، نیشابور و بلخ از شهرهای خراسان بزرگ بودند، و یهودیان بسیاری در این کانونهای یهودیه‌نشین اسکان داشتند. (همان: ۳۷)

۵. حیات اجتماعی - اقتصادی یهودیان ایران در دوره فتوحات

بررسی حیات اجتماعی یهودیان به طور کلی در هر زمان و مکان و به طور خاص در ایران عصر فتوحات، بیش از همه مرتبط با یک خصیصه عمده جوامع یهودی است. در واقع آیین و شریعت یهود آن چنان که در طول تاریخ به اثبات رسیده، آیینی است که پیروان خود را به انزوا می‌کشاند. با اینکه این انزوا بر اساس تفکرات دینی است اما پیامد و انعکاس بیرونی این تفکر در طول تاریخ، بیانگر خصوصیت‌های منحصربه‌فردی است که توجه به آن‌ها در تحلیل و بررسی تاریخ یهودیان در سرزمین‌های گوناگون تا حد زیادی راهگشا است. یکی از مهمترین این خصائص، میل به معاشرت و امتزاج نداشتن با جوامع غیریهودی (با اعتقاد به این که یهود ملت برگزیده خداست) و لزوم اجرای احکام دینی بود که با زندگی روزانه ارتباط نزدیک داشت که انجام آنها طبعاً در کنار هم‌کیشان آسان‌تر بوده است. (آتالی، ۱۹۸: ۱۳۹۱-۱۸۱) بنابراین یهودیان نه تنها از لحاظ اعتقادات دینی و باورها و آیین‌های مذهبی با پیروان دیگر ادیان و مذاهب متمایزند؛ بلکه از نظر ساختار و بافت جداگانه و مستحکم درونی که آنان را به صورت جامعه‌ای مستقل و متفاوت از دیگران جلوه می‌داد، باز شناخته می‌شود. اقلیت یهود هیچ‌زمانی قابل مقایسه با سایر اقلیت‌ها چون زردشتی و مسیحی نبوده و به بیان دیگر، آن چیزی که یهودیان را از غیر یهودیان متباین می‌کند فقط مسئله دین نبوده، پیوستگی‌ها و علقه‌های محکم درونی بین قوم یهود و کوشش و تلاش آنان به منظور حفظ استقلال و جدایی از دیگر اقوام، جداری بلند بین آنان و جامعه‌ای پیرامونشان کشیده است و رعایت و حفظ این فاصله دارای اهمیت است، زیرا که از بین رفتن این فاصله به معنی انهدام و نابودی هویت جمعی است. (ذیلابی، ۱۳۹۰: ۲۶)

بدین سان یهودیان، اقلیتی مذهبی بودند که به شکل همبسته در گروه‌های متمایز از اجتماع زندگی می‌کردند، اما پس از ورود اسلام به ایران، اقلیت یهود هم باید مثل دیگر اهل ذمه جزیه می‌پرداختند؛ در عوض در اجرای شعائر مذهبی خود، انتخاب شغل و محل زندگی و مهاجرت محدودیتی نداشتند و از حمایت حکومت اسلامی برخوردار بودند. گرچه قواعد محدودکننده‌ای هم نظیر عدم امکان بنای کنیسه جدید، اجبار کوتاه‌تر بودن کنیسه‌های موجود از مساجد، سوار شدن بر الاغ و قاطر به جای اسب، حمل نکردن سلاح، پوشیدن لباس خاص و یا لباس‌هایی با علامت‌های ویژه، در مواقع مختلف وضع می‌شد (Cohen, 2013: 31)؛ اما اجرای این قوانین، پراکنده و موقتی بود و یهودیان در حکومت اسلامی به‌طورکلی در وضعی بسیار بهتر از آنچه در اروپا داشتند زندگی می‌کردند (Ibid: 31)

32). حتی پس از آن در دوران خلفای راشدین و پس از آن در عهد امویان و عباسیان، جامعه یهود ایران رو به رشد نهاد و دوره جدیدی از حیات فرهنگی و اجتماعی خود را آغاز کرد. در این دوران، یهودیان به سبب برخورداری از امنیت و برخی آزادی‌هایی که داشتند، از رفاه نسبی برخوردار بودند و بر تعداد جمعیت آنان افزوده گشت. در بسیاری از شهرها مدارس دینی یهودی وجود داشت که رئیس آن‌ها گائون‌ها یا گائون (عالی‌جناب) نامیده می‌شد. گائون‌ها رهبری علمی و معنوی جامعه یهود را بر عهده داشتند و نزد مردم از احترام خاصی برخوردار بودند. حکومت اسلامی نیز رأس جالوت (رئیس آوارگان) را - که نسب او به داوود (ع) می‌رسید - رهبر و نقیب سیاسی این قوم می‌دانست. رأس جالوت مسئولیت‌های اجرایی جامعه یهود، همچون جمع‌آوری جزیه و تحویل به موقع آن را بر عهده داشت و از امتیازات ویژه‌ای برخوردار بود. (لاجوردی، ۱۳۶۷: ۱۰/۵۹۶-۵۹۵)

در عصر فتوحات و دوره پس از آن جماعت‌های پراکنده یهود در شهرهای مختلف ایران همه‌ساله اعانات خود را به مرکز اداره جامعه یهودی (رأس جالوت و گائون) می‌فرستادند و آنان نیز قضات و روحانیونی را برای اداره جوامع یهود و اجرای شعائر دینی به این شهرها گسیل می‌کردند. فعالیت‌های فرهنگی این فرستادگان به‌ویژه در دو شهر همدان و اصفهان چشمگیر بود و منجر به تبدیل این دو شهر به دو مرکز فعال فرهنگی یهود در قرون نخستین هجری گردید. (همان: ۵۹۸-۵۹۷) بنابراین اقلیت یهود، در طی دوره‌های مختلف در تاریخ ایران به ویژه در دوره اسلامی حضور فعال و برجسته‌ایی را ایفا نموده و در عرصه‌هایی چون اجتماعی، فرهنگی، ادبیات، تاریخ، موسیقی و هنر ایران تاثیر گذاشته است و نیز تاثیر پذیرفته است. (سرشار، ۱۳۸۷: ۴۰۳)

برای یک نمونه از تأثیرات فکری و فرهنگی یهودیان می‌توان به اسرائیلیات اشاره نمود. به نظر می‌رسد، در ابتدا صحابه برای آگاهی بیشتر از جزئیات داستان‌های قرآن به کتب پیشین بویژه متون یهودی مراجعه می‌کردند و این امر در دوره فتوحات و پس از آن به سایر زمینه‌ها نیز تسری یافت. در دوره خلفای اموی به ویژه معاویه، راویان اسرائیلیات ارتباط بسیار نزدیکی با حکومت شام داشتند. از یک سو، امویان روابط حسنه با آنان برقرار نموده بود و روایت‌های آنان را رواج می‌داد و از سوی دیگر راویان اسرائیلیات با جعل احادیث و روایت‌ها به حکومت آنان مشروعیت می‌بخشیدند (برای نمونه بنگرید به ابن حجر عسقلانی، بی‌تا: ۳۱۶/۳؛ قشیری نیشابوری، ۱۹۷۲: ۷۱۸/۲؛ ذهبی، ۱۴۱۹: ۷۰/۱)

اما حیات اقتصادی یهودیان ایران و جهان اسلام در عصر فتوحات و پس از آن وضعیتی را تجربه کرد که در تحقیقات جدید از آن به «انقلاب تجاری» تعبیر می‌شود. برای نمونه مارک کوهن بر این باور است که جامعه تلمودی روم شرقی و اواخر دوره ساسانی بر پایه کشاورزی استوار بود. به گونه‌ای که در متون اصلی یهودی مثل میشنا و تلمود در بحث مبادلات تجاری، عمدتاً اقتصاد کشاورزی را در نظر می‌گیرد. (Cohen, 2017: 2) اما در دوره گائونی (دوره پساتلمود و مقارن با چهار سده نخستین اسلامی) متون فقهی - حقوقی یهودی نگاشته شدند که به تفصیل به مسائل تجاری پرداختند. به باور کوهن این تا حد زیادی نتیجه فتوحات اسلامی بود. (Ibid) در واقع یکپارچگی سرزمین وسیعی که نتیجه فتوحات بود، قلمرو بسیار گسترده‌ای را جهت تجارت در مسیرهای طولانی در اختیار تاجران یهودی گذاشت.

این قلمرو پهناور دارای منابع غنی بود که به این انقلاب تجاری دامن زد. دسترسی به طلا، به ویژه در سرزمین‌های تسخیر شده آفریقای غربی، ارز فراوانی را برای اقتصاد پررونق فراهم نمود. آبراه‌ها و مسیرهای آبی (خلیج فارس، دریای مدیترانه، دریای سرخ، اقیانوس هند، و همچنین بسیاری از رودخانه‌های طولانی و قابل کشتیرانی در این قلمرو) تجارت در مسافت‌های طولانی را مستقل از مسیرهای کاروان‌های زمینی کندتر و دست و پاگیرتر، تسهیل کردند. همچنین شیوه‌های بازرگانی که مدت‌ها در خاور نزدیک باستان ریشه دوانده بود، در دوره اسلامی و در رقابت با بازرگانان مسلمان، مسیرهای جدیدی را طی کرد. اقتصاد عمدتاً کشاورزی یهودیان، کاملاً با این تحولات دگرگون شد. نماد این تغییر جدی، بازرگانان یهودی راذانی بابلی بودند که در منابع عربی از قرن نهم میلادی توصیف شده‌اند، که از یک طرف تا اروپای غربی و از سوی دیگر تا آسیای جنوبی و خاور دور تجارت می‌کردند. (Cohen, 2017: 3)

نکته جالب اینکه یهودیان، هالاخا (مجموعه فقه یهودی) را برای سازگاری با اقتصاد جدید اصلاح کردند و با شرایط جدید تطبیق دادند. در حالی که تلمود به طور قابل توجهی در زمینه حقوق تجارت ناقص است، در اصلاحات جدید، جایگاه مهمی در هالاخا برای موضوعاتی مانند نحوه شراکت، نمایندگی تجاری، فروش، اجاره و اعتبار در نظر گرفته شد. همچنین هالاخا با قوانین تجارت و نیز روش‌های موجود در بازارهای اسلامی تطبیق داده شد. (Ibid: 4)

بنابراین یهودیان در دوره فتوحات و پس از آن نه تنها فعالیت‌های اقتصادی پیشین خود را حفظ کردند، بلکه در دوره جدید، فضای فعالیت اقتصادی بسیار بیشتری برای آنان فراهم شد. به طور کلی فتوحات سبب تسهیل تجارت برای یهودیان در جهان اسلام و ایران شد. (Rabinowitz, 1945: 257) در این دوره افق‌های جدیدی برای تجار بین‌المللی یهودی ایجاد شد. گرچه حقوق گمرکی که یهودیان پرداخت می‌کردند بسیار بیشتر از مسلمانان بود، اما محدودیت‌های کمی بر تجارت آنها اعمال شد و فتوحات برای آنها بازار بزرگی ایجاد نمود. (Lecker, 2012: 189)

در این زمان در ایران و در دین اسلام قوانینی که مانع ورود و حضور اهل ذمه به ویژه یهودیان در مشاغل مختلف باشد، وجود نداشت. در این دوره یهودیان در امور خود ثابت قدم بودند و در مشاغل سودآور و مهم چون صرافی، ملک داری، پزشکی و بازرگانی اشتغال یافتند، و در کارهای بازرگانی و تجارت از آزادی برخوردار بودند. اهل ذمه در میان افراد تقسیم‌کار می‌نمودند، به طوری که در شام منصب‌های صرافان و مقامات مالی در اختیار یهودیان و کاتبان و طبیبان مسیحیان بودند و در بین یهودیان کمترین مالیات سالانه را خیاطان و رنگرزان و کفاشان و خرازی فروشان پرداخت می‌کردند. علاوه بر این، یهودیان در شهرها و به ویژه در شهر اصفهان به مشاغل چون حجّامی، نساجی، دباجی و سلاخی مشغول بودند. (متز، ۱۳۶۲: ۵۵-۵۴؛ اشپولر، ۱۳۷۷: ۱/۳۹۵)

یهودیان همچنین در این زمان ممکن بود به برخی مناصب بالای حکومتی هم دست یابند. البته مناصبی که عمدتاً ماهیت صرفاً اجرایی داشت و فاقد قدرت تقنینی یا سیاسی بودند نظیر منصب جهبذ. جهشیاری نام دو تن از مشهورترین یهودیانی که در منصب جهبذ بودند را ذکر می‌کند: یوسف بن فنحاس و هارون بن عمران. (جهشیاری، ۱۴۰۸: ۱۱۴) به گزارش ابوعلی مسکویه مقتدر عباسی گاهیبا استفاده از اعتبار جهبذان یهودی در مواقع ضرورت، با وساطت آنها از تجار ثروتمند وام می‌گفت (مسکویه، ۱۳۶۹: ۱/۷۹-۸۰ و ۱۱۲ و ۱۲۸)

در ایران، شهرها و مراکز اصلی تجاری، و شهرهایی که در مسیر راه‌های بازرگانی در ایران بودند، پرشمارترین جمعیت یهودی را دارا بودند، و با انتقال قدرت و تغییر مراکز مهم سیاسی و یا تغییر راه‌های بازرگانی و با شکل‌گیری مراکز جدید اقتصادی، یهودیان نیز در این مراکز جدید استقرار می‌یافتند. آنان در هر منطقه‌ای که اقتصاد فعالی داشت، ورود می‌کردند و اسکان می‌یافتند و وابستگی به سرزمین خاصی نداشتند و این از ویژگی‌های

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات (فاطمه عباسی و دیگران) ۱۸۵

منحصر به فرد آنان بود و همواره محیط‌های مساعد را اولویت خود قرار می‌دادند. (ذیلابی، ۱۳۹۰: ۲۷) یهودیان ایران در این دوره به خصوص در قسمت غربی و شهرهایی که نزدیک تیسفون بودند چون ماهوزه در صنعت و تجارت به مراتب و پیشرفت‌های فوق‌العاده‌ای نائل گردیدند. (لوی، ۱۳۳۹: ۲/ ۲۱۷-۲۱۶) و حتی در ویه‌اردشیر، شهر بزرگی که اهالی آن ثروتمند بودند و تاجران یهودی شراب‌فروش و همه نوع از پیشه‌وران دستفروش در آن شهر اقامت داشتند. (کریستن سن، ۱۳۵۱: ۴۱۰)

بدین‌سان اقتصاد یهودیان در حیطة کسب و تجارت در ایران بسیار بود، در مناطق مهم تجاری به مشاغل مختلفی مشغول بودند؛ یکی از این مراکز مهم تجاری شهر ری بود و این شهر از دروازه‌های اصلی تجاری جهان و شاهراه مهم دنیا محسوب می‌شد و میانجی خراسان و گرگان و عراق و طبرستان بوده است و بسیاری از تاجران یهودی از این مسیر به تجارت می‌پرداختند. (ابن الفقیه، ۱۳۴۹: ۱۰۸) علاوه بر این شهر، از دیگر مراکز مهم تجاری شهر اهواز (مرکز مهم جمعیت بازرگانان راذانیه) بود. ابن‌خردادبه درباره‌ی تجار یهود معروف به راذانیه (محلی نزدیک اهواز) می‌نویسد:

اینان یهودیانی هستند که به زبان‌های عربی، فارسی، رومی، فرنگی، اندلسی و صقلی خوب صحبت می‌کنند و از مشرق به مغرب و از مغرب به مشرق از راه خشکی‌ها و دریاها سفر می‌کنند و از مغرب بردگان و کنیزان و غلام بچگان و پارچه‌های ابریشمی و پوست خنز و چرم و پوست سمور و شمشیرها می‌آورند و از فرنگستان در دریای غربی سوار کشتی می‌شوند و به فرما (در مصر) پیاده می‌شوند و کالاهای بازرگانی خود را به دریای قلزم (بحر احمر) می‌برند و این فاصله بیست و پنج فرسخ است پس از آن به سوی دریای شرقی سوار کشتی شده، از قلزم به جار و جده و از آنجا به سند و هند و چین می‌روند. از چین مشک و عود و کافور و دارچین و... می‌آورند، آنچه را از آن نواحی آورده‌اند به دریای قلزم وارد کرده، پس از آن به فرما می‌رسانند. سپس به سوی دریای غربی سوار کشتی می‌شوند. گاهی کالاهای خود را به قسطنطنیه می‌برند و آن‌ها را به رومیان می‌فروشند و گاه به سرزمین فرنگ در دریای غربی می‌برند و در آنجا می‌فروشند. پس از آن به انطاکیه مراجعت می‌کنند و سپس سه منزل را در خشکی راه رفته و پس از آن در فرات سوار کشتی می‌شوند و به بغداد می‌آیند. از بغداد با کشتی از راه دجله به اُبَلَه می‌رسند و از اُبَلَه به سوی عمان و سند و هندو چین حرکت می‌کنند. (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۴۶-۱۴۵)

از فعالیت‌های تجاری یهودیان در مراکز مهم ایران به خوبی نمایان است که ورود اسلام به ایران بر حیات یهودیان اثرات مثبتی داشته است و آنان آزادانه در شهرهای ایران به تجارت و مشاغلی دیگر اشتغال داشتند و هیچ گونه موانعی سر راه آنان قرار نداشته است و همچنین آنان با دقت تمام و قدرت و نفوذ در برقراری روابط با سایر بلاد و گستردگی حوزه تجارتشان در بسیاری از امور اقتصادی تخصص داشتند. (تاج‌پور، ۱۳۴۴: ۴۶)

۶. نتیجه‌گیری

نتایج حاصل از پژوهش این مقاله نشان می‌دهد، رویدادهای عصر فتوحات در ایران، نه تنها تأثیری منفی بر حیات اقتصادی و اجتماعی یهودیان ایران نهد، بلکه به طور کلی زمینه مساعدتری برای آنان فراهم نمود. آنان به مثابه اهل ذمه مشمول محدودیت‌هایی در جامعه اسلامی بودند و نیز پرداخت جزیه آنان را از بدنه جامعه اسلامی متمایز می‌کرد. اما در مقابل، حکومت اسلامی موظف بود از جان و مال آنان محافظت نماید و زمینه فعالیت‌های اقتصادی آنان را فراهم نماید. از این منظر یهودیان در عصر فتوحات با توجه به شرایط و موقعیت مکانی، در مواجهه با اعراب فاتح، نوعی سازش همراه با انزوا را اختیار کردند. فاتحان عرب نیز با ابقای رهبران مذهبی و نخبگان یهودی در مناصب پیشین خود، امکان کنترل بهتر جوامع یهودی را فراهم می‌کردند. تا زمانی که این یهودیان درگیری مسائل نظامی و سیاسی نمی‌شدند، تقریباً هیچ محدودیتی برای فعالیت‌های اقتصادی نداشتند.

همچنین در یک رویکرد تطبیقی مشخص شد که یهودیان ایران در عصر فتوحات و پس از آن، به مراتب زندگی همراه با آسایش و امنیت بیشتری نسبت به هم‌کیشان خود در اروپا تجربه می‌کردند. تا زمانی که آنان به مفاد قراردادهای صلح و ذمه پایبند بودند، معمولاً فاتحان عرب نیز پایبندی خود را به آن نشان می‌دادند.

در نهایت مقایسه پراکندگی جوامع یهودی در دوره ساسانی و عصر فتوحات و نیز سده‌های دوم و سوم هجری به روشنی حاکی از استمرار حیات اجتماعی و اقتصادی این جوامع و حتی رشد و گسترش آن بود. تقریباً یهودیان عصر در همان شهرها و مناطقی که در پایان دوره ساسانی زندگی می‌کردند، در عصر فتوحات نیز در همان مناطق به حیات خود ادامه دادند. علاوه بر آن گستردگی و یکپارچگی جغرافیایی خلافت اسلامی، این امکان بسیار مهم را برای آنان فراهم کرد که بتوانند با سهولت بسیاری بیشتری به تجارت بین‌المللی خود بپردازند.

پی‌نوشت‌ها

۱. به طور کلی دیاسپورا را می‌توان اجتماعی ملی، قومیتی یا مذهبی دور از سرزمین مادری و پراکنده در چندین سرزمین بیگانه و حتی به معنای یک گروه فرهنگی غیربومی ساکن در یک کشور بیگانه در نظر گرفت. برای بحث بیشتر بنگرید به: (Rios, & Adiv, 2010) و (Virinder & Hohn, 2005)

۲. مقاله پورشریعتی با عنوان «NEW VISTAS ON THE HISTORY OF IRANIAN JEWRY IN LATE ANTIQUITY, PART I: PATTERNS OF JEWISH SETTLEMENT IN IRAN» در این اثر به چاپ رسیده است: Sarshar, Houman. (2014), *The Jews of Iran: the history, religion, and culture of a community in the Islamic World*. London: I.B. TAURIS

کتاب‌نامه

ابن اثیر، علی بن محمد، (۱۳۷۰)، *تاریخ الکامل*، برگردان: سیدمحمد حسین روحانی، تهران: اساطیر، ج ۴.

ابن اعثم کوفی، ابومحمد احمد، (۱۳۸۰)، *الفتوح*، ترجمه محمد بن احمد مستوفی هروی: انتشارات علمی و فرهنگی

ابن الفقیه، احمد بن محمد، (۱۳۴۹)، *ترجمه مختصر البلدان: بخش مربوط به ایران*، ترجمه: ح، مسعود؛ به تحقیق: محمدرضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (بی‌تا)، *الاصابة فی تمييز الصحابة*، بیروت: دارالفکر

ابن حوقل، محمد، (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، ترجمه: جعفر شعار، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، (۱۳۷۱)، *المسالك و الممالک*، ترجمه: سعید خاکرند؛ با مقدمه ای از: آندره میکال، تهران: موسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.

اِشپولر، بارتولد، (۱۳۷۷)، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه: عبدالجواد فلاطوری، تهران: علمی و فرهنگی

اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۴۰)، *مسالك و ممالک*، به کوشش: ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

اصفهانی، ابونعیم، (۱۳۷۷)، *ذکر اخبار اصفهان*، ترجمه نورالله کسای، تهران: سروش

آتالی، ژاک، (۱۳۹۱)، *یهودیان، جهان و پول: تاریخ اقتصادی قوم یهود*، ترجمه: علی اصغر سرحدی، تهران: امیرکبیر.

باسورث، ادموند کلیفورد، (۱۳۷۰)، *تاریخ سیستان (از آمدن تازیان تا برآمدن دولت صفاریان)*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.

۱۸۸ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۹۸)، فتوح البلدان، ترجمه: محمد توکل، تهران: ماهریس.
- بویل، جان اندرو، (۱۳۸۹)، تاریخ ایران: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، گردآورنده: احسان یارشاطر؛ ترجمه: حسن انوشه، تهران: امیرکبیر، ج ۳.
- پاکتچی، احمد، (۱۳۹۸)، «ذمیان»، مندرج در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۴.
- پطروشفسکی، ایلیا پولویچ، (۱۳۶۳)، اسلام در ایران - از هجرت تا پایان قرن نهم هجری، ترجمه: کریم کشاورز، تهران: پیام.
- تاج پور، محمد علی، (۱۳۴۴)، تاریخ دواقلیت مذهبی یهود و مسیحیت در ایران، تهران: موسسه مطبوعاتی فراهانی.
- تودولایی، بنیامین، (۱۳۸۰)، سفرنامه رابی بنیامین تودولایی، ترجمه: مهوش ناطق؛ ویراستار: ناصر پورپیراز، تهران: کارنگ.
- جهشیاری، ابو عبدالله محمد بن عبدوس، (۱۴۰۸)، الوزرا و الكتاب، بیروت، دارالفکر
- حدود العالم من المشرق إلى المغرب، (۱۳۶۲)، به کوشش: منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، (۱۳۹۹-۱۹۷۹ م)، معجم البلدان، بیروت: دار احیاء التراث العربی، جزء پنجم.
- حنبلی، مجیر الدین، (۱۳۶۸)، الانس الجلیل بتاریخ القدس و الخلیل، قم: منشورات رضی
- ذهبی، شمس الدین محمد، (۱۴۱۹)، تذکره الحفاظ، بیروت: دارالکتب العلمیه
- ذیلابی، نگار، (بهار و تابستان ۱۳۹۰)، «تمرکز جمعیتی یهودیان در شهرهای ایران؛ از عصر سلجوقی تا حمله مغول»، تحقیقات تاریخ اجتماعی؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره اول، سال اول، صص ۴۰-۲۵.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۳۶)، دو قرن سکوت (سرگذشت حوادث و اوضاع تاریخی ایران در دو قرن اول اسلام از حمله عرب تا ظهور دولت طاهریان)، تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۹۵)، کارنامه اسلام، تهران: امیرکبیر
- سرشار، هومن، (۱۳۸۷)، فرزندان استر - مجموعه مقالاتی درباره تاریخ و زندگی یهودیان در ایران، ترجمه: مهرناز نصریه، تهران: کارنگ.
- سی دنت، دانیل، (۱۳۵۸)، جزیه در اسلام، ترجمه دکتر محمد علی موحد، تهران: خوارزمی
- شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالکریم، (۱۳۶۲)، توضیح الملک (ترجمه کتاب الملک و النخل)، ترجمه: مصطفی بن خالقداد هاشمی عباسی؛ تصحیح: محمدرضا جلالی نائینی، تهران: اقبال، ج ۲، ۲۰۱.

مواجهه یهودیان ایران با مسلمانان در عصر فتوحات (فاطمه عباسی و دیگران) ۱۸۹

شییمان، کلاوس، (۱۳۸۴)، **مبانی تاریخ ساسانیان**، ترجمه: کیکاووس جهاننداری، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.

طبری، محمد بن جریر، (۱۳۵۲)، **تاریخ الرسل و الملوک (تاریخ طبری)**، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر، نشر الکترونیک، ۱۳۹۲

علی بیگی، حسین، بهرامی، روح الله، (بهار و تابستان ۱۳۹۹)، «**مواضع یهودیان عراق و شامات در مواجهه با حمله اعراب مسلمان**»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، شماره یکم، سال پنجاه و سوم، صص ۷۲-۵۵.

قراگوزلو، غلامحسین، (۱۳۷۳)، **هگمتانه تا همدان: سرگذشت قرن ها در قدیمی ترین شهرما، تهران: اقبال.**

قزوینی، زکریا بن محمد، (۱۳۷۱)، **ترجمه آثار البلاد و اخبار العباد**، ترجمه: محمد مراد عبدالرحمان؛ تصحیح: محمد شاهمرادی، تهران: دانشگاه تهران، ج ۱، ۲.

قشیری نیشابوری، مسلم بن حجاج، (۱۹۷۲)، **صحیح**، بیروت، دار احیاء التراث العربی
کریستن سن، آرتور، (۱۳۵۱)، **ایران در زمان ساسانیان**، ترجمه: رشید یاسمی، تهران: ابن سینا.
لاجوردی، فاطمه، (۱۳۶۷)، **"مدخل ایران" دایره المعارف بزرگ اسلامی**، زیر نظر کاظم موسوی لاجوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰.

لوی، حبیب، (۱۳۳۴)، **تاریخ یهود ایران**، طهران: کتابفروشی یهود ابروخیم، ج ۱.
لوی، حبیب، (۱۳۳۹)، **تاریخ یهود ایران**، طهران: کتابفروشی یهود ابروخیم، ج ۲.
مافروخی، فضل بن سعده، (۱۳۸۵)، **محاسن اصفهان**، ترجمه: حسین بن محمد آوری؛ به کوشش عباس اقبال آشتیانی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
ماوردی، علی محمد، (۱۳۹۱)، **آیین حکمرانی**، ترجمه: حسین صابری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

متز، آدم، (۱۳۶۲)، **تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری**، علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر.
مسکویه، ابوعلی، (۱۳۶۹)، **تجارب الامم**، ترجمه امامی و منزوی، ج ۱، تهران: سروش
مصطفوی، علی اصغر، (۱۳۶۹)، **ایرانیان یهودی**، با همکاری آتوسا مصطفوی، تهران: بامداد.
مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱)، **أحسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم**، ترجمه: علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ج ۱، ۲.
نراقی، حسن، (۱۳۴۵)، **تاریخ اجتماعی کاشان**، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.

۱۹۰ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

نگهبان، عزت الله، (۱۳۸۴)، شوش یا کهن ترین مرکز شهرنشینی جهان، تهران: نشر سبحان نور- با همکاری سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۴۷)، البلدان، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۸۲)، تاریخ یعقوبی، ترجمه: محمد ابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۱، ۲.

Cohen Mark R. (2017), Maimonides and the Merchants: Jewish Law and Society in the Medieval Islamic World, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press

Cohen, Mark. R (2013), The “Golden Age” of Jewish-Muslim Relations: Myth and Reality, <https://assets.press.princeton.edu/chapters/p10098.pdf>

Lecker, Michael, (2012) “the Jewish Reaction to the Islamic conquests”, in Dynamics in the History of Religions between Asia and Europe(ed.) Volkhard krech, Marion steinicke, (177-190), Liden.

Leder, S., (1987) “The Attitude of the Jews and their role towards the Arab-Islamic conquest”, in Adnan al-Bakhlt, M., (ed.), The Fourth International Conference on the History of Bilad al-Sham, University of Jordan, al-Yarmuk University

Rabinowitz, L. (1945). The Routes of the Radanites. The Jewish Quarterly Review, New Series, 35(3), 251-280

Rios, M., & Adiv, N. (2010). Geographies of Diaspora: A Review. [S.L]. Davis, CA: UC Davis Center for Regional Change

Sarshar, Houman. (2014), The Jews of Iran: the history, religion, and culture of a community in the Islamic World. London: I.B. TAURIS

Virinder S. Karla, Riminder Kaur & Hohn Hutnyk. (2005). Diaspora & Hybridity. London: Sage Publication Ltd